

Rampenbestrijding in 1807

Een historische blik op het bestuurlijk handelen ten tijde van de Buskruitramp

Door burgemeester drs. Henri Lenferink

Op maandag 12 januari 1807, Coppermaandag, om kwart over vier 's middags vond in Leiden een grote ramp plaats. Een vrachtschip, geladen met 369 vaatjes buskruit explodeerde middenin de binnenstad. Een hele woonwijk werd weggevaagd: 218 huizen werden in één klap vernietigd of waren ernstig beschadigd. Overall in de stad waren ruiten gebroken en dakpannen weggeblazen. De Pieterskerk was zwaar gehavend; van het Stadhuis was een stuk van de gevel naar beneden gekomen. Brokstukken van het kruitschip kwamen terecht in de tuin van het Gemeenlandshuis van Rijnland aan de Breestraat en in de kapel van het St. Anna Aalmoeshofje aan de Middelstegracht. Een zwaar brok lood sloeg een krater in het wegdek van het Rapenburg bij het Academiegebouw. Er vielen tussen de 154 en 165 doden; er waren ongeveer 2000 gewonden. Het is precies 200 jaar geleden dat Leiden door dit onheil werd getroffen: de Buskruitramp. In mijn bijdrage over deze ramp wil ik mij richten op het aspect dat het meest met mijn portefeuille als burgemeester van de stad Leiden te maken heeft: de rampenbestrijding en de openbare orde. Daarna besteed ik nog enkele woorden aan het vrijwel ontbrekende gedenkteken. Ook van een gedenken zou je immers kunnen stellen dat het bij de portefeuille van de burgemeester past, nietwaar?

De rampenbestrijding en Openbare Orde

Van één ding kunnen we wel geheel zeker zijn: de regelgeving rond het vervoer van buskruit was ten tijde van de ramp volstrekt onvoldoende. Er waren wel allerlei bepalingen voor de opslag van

kruit in de stedelijke keuren (verordeningen zouden wij nu zeggen), maar voor vervoer van kruit door de steden was niets geregeld. Slordig, zouden wij nu zeggen, en dat vond de toenmalige Koning Lodewijk Napoleon ook, want bijna per ommegaande maakte hij een wettelijke regeling hiervoor: Debuskruitwet van 1807 (de allereerste wet op het vervoer van gevaarlijke stoffen, red.).

Voor de rampenbestrijding was in de 18^e eeuw en het begin van de negentiende eeuw eigenlijk niet veel geregeld. De nationale en provinciale overheden bemoeiden zich er slechts incidenteel mee. Eigenlijk werd alles overgelaten aan de lokale autoriteiten. In de steden waren wel allerlei veiligheidsbepalingen van

kracht, maar als er zich een ramp voordeed werd toch vooral gerekend op de zelfredzaamheid van de bevolking en de onderlinge hulp. De overheden hadden ook een veel te kleine organisatie en de communicatiemiddelen waren nog uiterst primitief. Aan de andere kant is het ook niet zo heel onverstandig dat deze insteek werd gekozen. Nu gebeurt wel eens het omgekeerde en is het bestuur zo gericht op de inzet van de eigen middelen dat vergeten wordt dat de burgers zelf vaak nog heel goed in staat zijn eigen oplossingen te vinden.

Wij onderscheiden bij de rampenbestrijding de blauwe kolom (de politie), de rode kolom (de brandweer), de witte kolom (de medische sector) en de oranje kolom (de gemeentelijke organisaties). Wat was er op deze terreinen in 1807 in Leiden? En wie had eigenlijk het gezag?

Om met het laatste te beginnen: er was geen burgemeester, maar alleen een Kamer van Wethouders, onder voorzitterschap van een presiderend wethouder. Daarnaast maakte de Hoofdofficier

(van Justitie zouden we nu zeggen) deel uit van het stadsbestuur. Van de Kamer van Wethouders konden na de catastrofe overigens maar drie leden min of meer normaal functioneren. De rest werd teveel in beslag genomen door persoonlijk verlies van kinderen of andere familieleden.

Er waren in totaal 8 politieagenten, die geheel onder gezag van de Hoofdofficier vielen en dus alleen justitiële politieagenten waren. Die acht waren slechts voor een beperkt deel inzetbaar. twee waren er ziek, twee waren er tijdens de ramp gewond geraakt en een was er naar Den Haag vertrokken. De officier vroeg een voormalige schout maar weer even actief te worden, maar het clubje waar hij een beroep op kon doen bleef erg klein.

De wethouders hadden nog de beschikking over de burgerwacht, de oude schutterij. Deze stond onder leiding van een bekwame commandant, colonel Patrus Cunaeus, tevens wethouder, die ondanks het feit dat zijn moeder was omgekomen, goed werk heeft verzet.

De brandweer was per buurtje, per bon, zoals dat heette, georganiseerd. De stad had leren blusmiddelen, ladders en enkele brandspuiten. Grote complexen hadden hun eigen voorzieningen. De brandweer in de getroffen stadsdelen was zo goed als verdwenen, net als vrijwel alle blusmiddelen aldaar. Men moest het dus doen met materieel uit andere delen van de stad.

Op medisch gebied kon de stad een beroep doen op de aanwezige doktoren, chirurgijnen en apothekers, die onder gezag stonden van de commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toezicht. Er was een ziekenhuis: het Nosocomium Academicum, aan het Pieterskerkhof 40,

op de hoek met de Nieuwsteeg. Buiten de stad was het voormalig Pesthuis in gebruik als Militair Hospitaal, maar dat viel niet onder de stedelijke jurisdictie. De slachtoffers werden in eerste instantie naar het academisch ziekenhuisje aan het Pieterskerkhof gebracht, maar dat was met zijn twee ziekenzaaltjes vanzelfsprekend veel en veel te klein. Bovendien was het gebouw zelf beschadigd door de ramp. De gewonden lagen kris kras door en over elkaar. De toestand moet onbeschrijfelijk zijn geweest.

Tot slot had je natuurlijk de ambtelijke organisatie van het stadsbestuur zelf, de stadssecretarie, alsmede de via regels daarmee verbonden personen, zoals de functionarissen van de bons, de wijkjes waarin de stad was opgedeeld. Die organisatie was niet groot, maar in de regel toch voldoende. Rond de ramp werd veel keurig geadmistreerd. En er werden natuurlijk door het bestuur besloten richtlijnen uitgevaardigd. Verder werd onder meer geregeld dat degenen die op het rampterrein werkzaam waren, speciale

Illustratieverantwoording

Schilderij boven: Bezoek van Koning Lodewijk Napoleon aan het rampgebied. De menigte links trekt een brandspuit voort. Deze prent door de schilder Nicolaas Pienemans vonden de tijdgenoten van de ramp de allermooiste. (collectie Regionaal Archief Leiden)

Illustratie linkerpagina: Fantasiereprint door graveur Bemme van de explosie gezien vanaf de hoek van de Koepoortsgracht (=Doezstraat); de verminkte lijen van de opvarenden van het kruitschip vliegen door de lucht! (collectie Regionaal Archief Leiden)

■ ■ ■ ■ Thema Rampeneren: crises en catastrofes in een bestuurlijke context

herkenbare armbanden kregen. Mooie zijden armbanden met sleutels voor de stadsbestuurders, smallere gewezen banden met opschrift voor opzichters, werklieden en eigenaars. De medici gebruikten een leren onderscheidingsteken op een leren riempje.

Het stadsbestuur kwam de eerste avond al direct bijeen in het ook beschadigde stadhuis en nam terstond maatregelen. Het rampgebied werd afgezet, het blussen werd georganiseerd en er werd nog gezocht naar overlevenden. Bovendien werd er een eerste regeling getroffen voor de berging van lijken, goederen en waardepapieren. Een goed beeld van wat er gebeurd was had het bestuur nog niet. Toch begreep het goed dat er vooral behoefte was aan werklieden en blusmateriaal. Aan het Haagse stadsbestuur dat hulp aanbood en vroeg waaraan behoefte was, werd dan ook direct geantwoord: brandspuiten en volk. Twee Haagse brandspuiten met bemanning onder leiding van de Generale brandmeester van Den Haag rukten daarop uit naar Leiden om te helpen blussen.

Tegenwoordig is het bestuur zo gericht op de inzet van de eigen middelen dat vergeten wordt dat de burgers zelf vaak nog heel goed in staat zijn eigen oplossingen te vinden.

Achteraf gezien was het ingrijpen van het stadsbestuur, gezien de mogelijkheden en beschikbare middelen, zeer voor de hand liggend en helemaal niet zo slecht. Maar de Hoofdofficier en de wethouders werd later wel verweten dat ze meer oog hadden voor de openbare orde dan voor de hulp aan behoeftige. Ten onrechte moet ik nu constateren. Ze hadden gewoon niet meer mogelijkheden.

De nacht na de ramp kwam koning Lodewijk Napoleon naar de stad en hij nam direct de touwtjes in handen. Sindsdien is

hij het voorbeeld geweest voor alle staatshoofden wereldwijd, om daar waar een ramp plaatsvindt, persoonlijk ogenchouwen te nemen van het gebeuren. Het lokale gezag werd door Lodewijk Napoleon vrijwel terzijde gesteld. Dat kan ook nu nog gebeuren, maar dan moet de ramp toch wel van nationale importantie zijn. In Enschede is het niet gebeurd. Feitelijk werd de stad onder militair gezag geplaatst. Het stadsbestuur kreeg nog slechts administratieve taken en werd formeel nauwelijks meer geïnformeerd. Via de commandant van de schutterij, die wel goed op de hoogte was, was het college echter niet geheel verstoken van informatie.

De koning leidde de operatie als een militaire campagne. Hij ontbood zijn eigen lijfarts om de leiding over de geneeskundige hulpverlening op zich te nemen en hij regelde de beschikbaarstelling van het militair hospitaal in het Pesthuis. De geneesheer-directeur daarvan was bekend met zware kwetsuren, zodat de meeste gewonden de best mogelijke zorg kregen. De militairen van de koninklijke garde hielpen bij de bergingswerkzaamheden, het bluswerk en de ordehandhaving, waardoor meer mensen konden worden gered dan anders het geval zou zijn geweest. Lodewijk Napoleon stelde geld beschikbaar, stelde één van zijn paleizen open voor noodonderdak en regelde de aanvoer van brood uit andere steden. In Leiden kon niet meer genoeg brood worden gebakken: de bakkerijen waren beschadigd of het meel was vervuild, soms met glas.

Het tegengaan van diefstal en plundering bleef een taak van de lokale politie, maar Lodewijk Napoleon stuurde ook hiervoor versterking. Dat de gezonden personen een soort geheime agenten waren, die hem ook moesten informeren over wat er zoal leefde in de samenleving, doet daar overigens wel iets aan af. Er werden mensen gepakt voor diefstal en dergelijke, maar het totale aantal bleef beperkt. Na enkele weken leek de bevolking weer over te gaan tot de orde van de dag, en kwamen de normale veiligheidsvraagstukken weer voorop te staan: prostitutie en openbare dronkenschap.

Ruïnes gezien vanaf de Garenmarkt; hier kijkt men over het gebied dat later het Van der Werffpark zou worden. Portman & Overbeek (collectie Regionaal Archief Leiden).

Al heel snel begon de koning met het maken van plannen voor schadevergoeding, de wederopbouw en het economische herstel van de stad. Hij liet een grote nationale collecte organiseren, die het voor die tijd fenomenale bedrag van meer dan 1 miljoen gulden opbracht. De koning stelde ook geld beschikbaar uit de staatskas. Het optreden van Lodewijk Napoleon kan alleen maar worden beschouwd als zeer accuraat. Zijn ervaring als militair bevelhebber, zijn relatief grote hulpbronnen en absolute macht waren daarbij natuurlijk zeer nuttig. De aanpak doet daarbij modern aan. Hij begon zelfs al vroeg na te denken over de toekomst: zo wordt het ons burgemeesters ook geleerd bij de

rampenoefeningen. Dat hij *en passant* een burgervaderlijke rol vervulde, dat hij de eerste koning was die zich op een rampterrein liet zien, past helemaal in het beeld van een modern bestuurder. Dat kan berekening zijn geweest: een poging zijn opgedrongen koningschap legitimiteit te geven. Maar we hoeven dat er niet in te zien. Hij heeft gewoon uitstekend leiding gegeven aan de rampenbestrijding.

Het ontbrekende gedenkteken

Tot slot nog enkele woorden over het gedenkteken. Lodewijk Napoleon wilde al vrij snel na de ramp dat er een monument zou komen ter nagedachtenis aan de slachtoffers. Het zou een plek moeten krijgen in de plannen voor de wederopbouw van het rampterrein, net zoals een groot nieuw

Dat Lodewijk Napoleon 'en passant' een burgervaderlijke rol vervulde, dat hij de eerste koning was die zich op een rampterrein liet zien, past helemaal in het beeld van een modern bestuurder.

hoofdgebouw voor de universiteit overigens. De prijsvraag die daarvoor werd uitgeschreven leverde verdienstelijke ontwerpen op, maar geen enkele kon geheel de goedkeuring wegdragen van de Jury. Die besloot daarop om zelf maar te gaan tekenen. Dat zou je tegenwoordig eens moeten proberen!

De Amsterdamse stadsarchitect Abraham van der Hart ontwierp het monument: een hoge smalle obelisk van 20 meter hoog, voorzien van plaquettes met daarop teksten over de ramp en de geweldige inzet van Lodewijk Napoleon. Voor de uitvoering kwam 22.000 gulden beschikbaar uit 's Rijks schatkist. Op 12 januari 1808, precies een jaar na de ramp, werd de eerste steen gelegd door J.H. baron Mollerus, minister van Binnenlandse Zaken van Lodewijk Napoleon. Als plek werd gekozen voor de zuidkant van het Steenschuur, aan het water, precies tegenover het hart van de geplande nieuwbouw van de universiteit. Het is de plek aan het water, precies voor het huidige beeld van burgemeester Van der Werff in het Van der Werff-park. De eerste steen, met koperen inscriptie, werd niet gemetseld, maar gelegd, omdat het iedereen handiger leek het monument pas op te richten na voltooiing van het universiteitsgebouw. Het risico op beschadiging tijdens de bouw van de universiteit zou anders te groot zijn, bovendien zou het maar in de weg staan.

Maar van uitstel kwam uiteindelijk afstel. Toen herstel van de kademuren langs het Steenschuur urgent bleek werd het geld daarvoor gebruikt. Voor het monument was daarna geen geld meer over. Met het universiteitsgebouw wilde het ook al niet vlotten. Na het vertrek van Lodewijk Napoleon en de inlijving van ons land bij het keizerrijk Frankrijk was er niemand meer die zich voor de realisatie van het monument inzette. Van der Hart gebruikte het ontwerp overigens enkele jaren doodleuk voor een veel kleiner monument bij Paleis Soestdijk ter herdenking van het moedig optreden van de prins van Oranje tegen de Fransen bij Waterloo en Quatre

Bras. Het kan dus verkeren. Als u dus wilt weten wat we gemist hebben, reist u maar naar Soestdijk. In 1832, 25 jaar na de ramp maakte het stadsbestuur nog eens aanstalten een monument op te richten op de plaats waar dat oorspronkelijk de bedoeling was, maar het lukte niet een en ander te concretiseren. Het doek viel definitief toen Koning Willem I in 1837 besloot geen monument meer te laten bouwen: te veel eer voor Lodewijk Napoleon.

Is er dan helemaal geen monument voor slachtoffers van de ramp gekomen? Jawel, maar dan in Katwijk op de Joodse begraafplaats, waar elf kinderen van het getroffen Joodse schoolje met hun meester David en zijn vier eigen kinderen zijn bijgezet, samen met een vrouw en twee kinderen die elders op het rampgebied zijn omgekomen.

Er is in de negentiende en twintigste eeuw nog wel een aantal keren gediscussieerd over de oprichting van een gedenkteken in het oorspronkelijke rampgebied, maar het is er niet meer van gekomen. Wel is aan het eind van de negentiende eeuw een natuursteen met inscriptie in de kademuur geplaatst om de plaats aan te geven waar het onheilsschip Delfs Welvaaren ooit gelegen had. Zodoende is er weinig dat de wandelaar ter plaatse herinnert aan de gebeurtenissen van 200 jaar geleden.

Ik hoop dat u het met mij eens bent dat dat jammer is. Het lijkt me een uitdaging hier iets aan te doen. Het zou prachtig zijn daarvoor de eerste steen uit 1808 te gebruiken. Maar waar kan die zijn? We weten het niet. Op de plek waar die oorspronkelijk is neergelegd, is de kademuur verdwenen en een glooiend grastalud naar het water gemaakt. De twintig meter hoge obelisk vlak voor het beeld van Van der Werff alsnog bouwen zou overigens wellicht wel wat overdreven zijn. Dat moesten we mijn illustere voorganger toch maar niet aandoen. Maar wie weet, krijgen we nog een beter idee. Denkt u mee?

Dit artikel is een bewerking van de toespraak die burgemeester Lenferink heeft gehouden tijdens 200-jarige herdenking van de Buskruitramp in Leiden, vrijdag 12 januari 2006.

Met dank aan mw. Arti Ponsen en Stedelijk Museum De Lakenhal.

Drs. H.J.J. (Henri) Lenferink is historicus en sinds mei 2003 bekleedt hij het ambt van burgemeester van de stad Leiden.

Van 12 januari t/m 15 april 2007 is Stedelijk Museum De Lakenhal een speciale herdenkingstentoonstelling te zien: De Buskruitramp van Leiden in 1807.

*Stedelijk Museum De Lakenhal, Oude Singel 28-32 te Leiden
www.lakenhal.nl*

Ter gelegenheid van de 200-jarige herdenking van de Kruitramp een speciaal, rijk geïllustreerd boek verschenen:

*Arti Ponsen & Ed van der Vlist 'Het Fataal Evenement. De Buskruitramp van Leiden in 1807'. Uitgeverij Ginkgo.
ISBN 978-90-807009-8-7*